

Gewetensbezwaarden onder vuur

Vaccinatieweigering bij orthodox-protestantse militairen in de Nederlandse krijgsmacht, 1945-1950

Koos-jan de Jager

Abstract

Conscientious objectors under fire. Vaccine refusal among orthodox-Protestant soldiers in the Dutch Armed Forces, 1945-1950

During the Indonesian War of Independence (1945-1949), the Dutch government deployed 220,000 soldiers in the Indonesian archipelago. Among them was a group of conservative Christian soldiers who refused vaccinations against smallpox for religious reasons. Initially this caused no problems, but the situation changed after the outbreak of a smallpox epidemic in Indonesia in 1948. The non-vaccinated soldiers could not return to the Netherlands due to international restrictions. Although compulsory vaccination was abolished in 1939, some soldiers were forced to accept vaccination. In the Netherlands, representatives of the Reformed Political Party (SGP) and the conservative churches accused the Army of illegal actions. The central question in the debate was the space for religious minorities and divergent views on vaccination in the Dutch Armed Forces. This article studies the process of negotiation between the Dutch Armed Forces and the political and ecclesiastical representatives of this conservative religious group. Finally, this article argues for more research into religious diversity in the Dutch Armed Forces.

Keywords: vaccination, conscience objections, Dutch Armed Forces, strong religion, religious minorities

Introductie

In november 1948 ontving dominee Pieter Zandt, Tweede Kamerlid voor de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), een brief van een bezorgde vader.¹ Diens zoon Jochem was

in augustus van dat jaar als dienstplichtig militair uitgezonden naar Indonesië. Jochem had, zo schreef zijn vader, 'zijn plicht trouw vervuld' en was zelfs bevorderd tot sergeant. Uit godsdienstige overtuiging had hij gewetensbezwaren tegen vaccinatie en

¹ Dit artikel komt voort uit een bijdrage aan het congres Pious radicals? Strong religion and politics in modern Europe (Universität Siegen, 14-15 maart 2019) georganiseerd in het kader van het NWO-internationaliseringsproject *European Bible Belts (EBB): understanding strong religion, social cohesion and cultural integration*

in Europe, onder leiding van Fred van Lieburg (Vrije Universiteit Amsterdam). De auteur dankt George Harinck, Fred van Lieburg, Bart Wallet, de redactie van *Tijdschrift voor Geschiedenis* en de anonieme referenten voor hun stimulerende commentaar op eerdere versies van deze tekst.

Ds. Pieter Zandt in 1951, na een bezoek aan koningin Juliana.

Collectie Nationaal Archief, Den Haag

weigerde hij de inentingen tegen tropische ziekten zoals pokken en tyfus. Op de boot naar Indonesië drong de militaire arts aan en 'hij werd er bovendien mee bedreigd zijn rang te zullen verliezen als hij er bij bleef zich niet te laten inenten.' Eenmaal aangekomen

in Indonesië werd het Jochem verboden het militaire kamp buiten diensttijd te verlaten om een pokkenbesmetting te voorkomen. Hij ging 'tamelijk blijmoedig' om met de situatie, overtuigd van het standpunt dat hij de vaccinaties op grond van de Bijbel en zijn

geweten moest weigeren. Toch had zijn vader problemen met de behandeling van zijn zoon. ‘Als deze jongen dan werkelijk zo’n groot gevaar is voor zijn omgeving in Indië, waarom hem dan toch mee uitgezonden?’² De bezorgde vader vroeg Zandt om zijn invloed aan te wenden en het geval te bespreken met de regering. Kon er geen redelijke regeling worden getroffen om ruimte te bieden voor de gewetensbezwaarden? Pieter Zandt aarzelde geen moment en stuurde een afschrift van de brief door naar minister van Oorlog en Marine Wim Schokking. Die vroeg op zijn beurt aan de adjudant-generaal van de Koninklijke Landmacht (KL) om een onderzoek in te stellen en uit te zoeken of er werkelijk bedreigingen waren geuit. Pas een halfjaar later kwam er een kort antwoord: aan boord en in Indonesië had niemand de betreffende sergeant bedreigd vanwege zijn weigering. Er was wel sprake geweest van felle discussies.³

Jochem was één van de circa 200 militairen die tijdens hun uitzending naar Indonesië op grond van godsdienstige gewetensbezwaren weigerden zich te laten vaccineren.⁴ Over de behandeling van deze gewetensbezwaarden ontstond binnen de krijgsmacht felle discussie. Zeker nadat in

1948 in Indonesië een pokkenepidemie was uitgebroken, werden de religieuze gewetensbezwaarden een aanzienlijk probleem voor de Nederlandse regering en militaire leiding. Het ministerie in Den Haag, de militaire staf in Indonesië en de politieke en kerkelijke vertegenwoordigers van de groep gewetensbezwaarden onderhandelden over een aanvaardbare oplossing. Tijdens deze onderhandelingen lag de vraag op tafel of er in de krijgsmacht ruimte moest zijn voor dit afwijkende religieuze standpunt tegenoverintelingen. Was het nodig om vanuit het oogpunt van gewetens- en godsdienstvrijheid een uitzonderingsbepaling voor deze groep te creëren of ging de gezondheid en inzetbaarheid van de krijgsmacht als geheel voor?

Historici en sociologen hebben veel onderzoek verricht naar de positie van conservatief-christelijke gemeenschappen, vaak aangeduid als ‘strong religious groups’, in een liberale of seculiere maatschappij.⁵ Kenmerkend voor deze groepen is dat ze zich op grond van hun religieuze overtuiging verzetten tegen liberale of seculiere opvattingen. Afwijzing van vaccinaties op religieuze gronden is één van de thema’s die tot op de dag van vandaag discussies oproepen.⁶ Tegelijkertijd is er sprake van onderhandeling over de ruimte die de samenleving

2 Nationaal Archief (NA), Den Haag, Archief Strijdkrachten in Nederlands-Indië, 1941-1957, 2.13.132, inv. nr. 4129; Afschrift brief aan P. Zandt, 18 oktober 1948.

3 Ibid.: Minister van Oorlog aan adjudant-generaal, 7 december 1948 en Telegram aan Ministerie van Oorlog, 23 mei 1949; Ibid., legerpredikant ds. J. Vermaas aan brigade-legerpredikant ds. H.S. Wassink, 19 maart 1949.

4 Het uiteindelijke detachement niet-gevaccineerde militairen dat in 1950 naar Nederland terugkeerde telde 178 man. Dit aantal is ontleend aan J.C. Uithol en J.M. van Wijk red., *Gods trouw in de tropen. Belevissen van oud-Indiëgangsters gedurende de jaren 1946-1950*, deel 1 (Barneveld 1993) 346. Daarnaast zijn er in Indonesië een aantal niet-gevaccineerde militairen overleden aan de pokken. Het totale aantal is niet exact bekend, dit artikel gaat uit van een schatting van 200.

5 Vgl. voor de Nederlandse context bijv. Fred van Lieburg red., *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007); John Exalto, ‘Van zwartekousenkerken naar biblebelt. De opmars van de bevindelijk gereformeerden in de historiografie’, in: Paul H.A.M. Abels ea red., *Terug naar Gouda. Religieus leven in de maalstroom van de tijd* (Zoetermeer 2014) 97-116.

6 Zie bijv. W.L.M. Ruijs, *Acceptance of vaccination among orthodox protestants in The Netherlands* (Nijmegen 2012); Roland Pierik en Marcel Verweij, ‘De rol van meer verplichtende maatregelen in het Nederlandse vaccinatiebeleid’, *Nederlands Juristenblad* 8 (2020) 544-550.

moet bieden aan religieuze minderheids-groepen.⁷ In de Nederlandse context richtte het onderzoek naar orthodox-protestantse gemeenschappen en hun houding tegenover vaccinaties zich voornamelijk op het lager onderwijs. Vanaf het einde van de negentiende eeuw werden in het Nederlandse parlement felle discussies gevoerd over de wenselijkheid van vaccinatiedwang.⁸ De orthodox-protestantse gemeenschap stelde zich in dit debat allesbehalve passief op. Hun politieke vertegenwoordigers voerden oppositie tegen vaccinatiedwang en probeerden door middel van politieke onderhandelingen vrijstellingen te verwerven.⁹

In de Nederlandse militaire geschiedschrijving is tot op heden nauwelijks aandacht geweest voor de plaats van religieuze diversiteit in de krijgsmacht. Het karakter van de krijgsmacht voegt een extra dimensie toe aan de debatten over religieuze diversiteit in het publieke domein. De krijgsmacht kan immers worden gezien als een gesloten instituut met een eigen cultuur. Gedurende hun diensttijd worden militairen fysiek gescheiden van de maatschappij, onderworpen aan een gereguleerde dagelijkse routine en een hiërarchische gezagsstructuur. Ook is gezamenlijkheid een kenmerkend aspect van de militaire cultuur: het is als individuele militair onmogelijk om je terug te trekken in je eigen afgescheiden groep zoals dat in het burgerleven wel mogelijk is. Officieren benadrukken dat interne eenheid een

belangrijke voorwaarde is om succesvol op te (kunnen) treden.¹⁰

Toch is de krijgsmacht nooit helemaal gesloten; zeker niet wanneer zoals in Nederland vanaf 1946 grote aantallen dienstplichtige militairen worden gerekruteerd.¹¹ Die dienstplicht bracht veel Nederlanders, en daarmee ook de Nederlandse kerken, in aanraking met de krijgsmacht.¹² De regering en militaire top zagen de dienstplicht als noodzakelijke voorwaarde voor een succesvolle wederopbouw van de krijgsmacht. De krijgsmacht moest dienen als 'leerschool van de natie' en leger, vloot en volk moesten in nauw contact met elkaar staan.¹³ Die wending naar de maatschappij resulteerde in een grotere invloed van burgerlijke organisaties, kerken én hun normen en waarden op de krijgsmacht. Vanaf het moment dat er dienstplichtigen werden opgeroepen, drong de vraag zich op hoeveel ruimte de krijgsmacht moest bieden aan religieuze minderheidsgroepen. Naast de vaccinatiekwesitie vroegen ook dienstplichtigen die op religieuze gronden militaire dienst afwezen aandacht.¹⁴ Na de oprichting van

7 Stefan Gelfgren en Daniel Lindmark, 'Introduction', in: *Ibid.*, *Conservative Religion and Mainstream Culture* (Cham 2021) 1-14.

8 W.J.M.J. Rutten, *De vreselijkste aller harpijen. Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie* (Leiden 1997).

9 John Exalto, *Van wie is het kind? Twee eeuwen onderwijsvrijheid in Nederland* (Amsterdam 2017) 123-124.

10 Joseph L. Soeters, Donna J. Winslow en Alise Weibull, 'Military Culture', in: Giuseppe Caforio red., *Handbook of the Sociology of the Military* (Boston MA 2006) 237-254.

11 Peter H. Wilson, 'Defining Military Culture', *The Journal of Military History* 72.1 (2008) 11-41, aldaar 31; J. Hoffenaar en B. Schoenmaker, *Met de blik naar het Oosten. De Koninklijke Landmacht 1945-1990* (Den Haag 1994) 15-65;

12 Stan Meuwese, *Twee eeuwen dienstplicht, discipline, dienstweigering en desertie* (Oisterwijk 2017) 455-518; Marleen van den Berg en George Harinck red., *Voor de geest en het moreel van de troepen. De kerken en de oorlog in Indonesië* (Hilversum 2018).

13 Floribert Baudet, *Het vierde wapen. Voorlichting, propaganda en volksweerbaarheid, 1944-1953* (Amsterdam 2013) 14-16; Jaap Hoogenboezem, *H.J. Kruls. Een politieke generaal* (Amsterdam 2010) 205-248.

14 Alle G. Hoekema, 'Doopsgezinden en gewetensbezwaarde Indië-weigeraars', in: Van den Berg en Harinck red., *Voor de geest en het moreel, 187-204*; Antoine Weijzen, *De Indië-weigeraars. Vergeten slachtoffers van een koloniale oorlog* (Utrecht 2015).

het Humanistisch Verbond in 1946 kwam daar weer een andere groep bij: het Verbond vroeg ruimte voor de geestelijke verzorging van niet-kerkelijke militairen.¹⁵ In koloniaal perspectief kan hierbij ook worden gedacht aan de positie van islamitische militairen in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL).¹⁶

Uit internationaal onderzoek, waar meer aandacht is voor de plaats van religie in de krijgsmacht, blijkt dat er een sterke samenhang bestaat tussen politieke debatten over religie in het publieke domein en de militaire omgang met religieuze diversiteit. Debatten over religie in de krijgsmacht weerspiegelen de politieke en maatschappelijke discussies en dragen daar tegelijk ook aan bij. Staten zoeken, aldus de Amerikaanse politicoloog Ron E. Hassner, voortdurend naar balans tussen 'religious freedoms, constitutional values, and operational requirements. In religiously homogeneous, religiously pluralistic, and ostensibly secular societies, religious practices in the military fluctuate, bedevil decision makers, and provoke heated debate.'¹⁷

Dit artikel analyseert de discussies en onderhandelingen rond de gewetensbezwaarde

militairen die op grond van hun geloofs-overtuiging vaccinaties weigerden en biedt daarmee een aanzet voor nadere bestudering en vergelijking van religieuze minderheids-groepen in de Nederlandse krijgsmacht. De hoofdvraag is hoe de Nederlandse regering en krijgsmacht tussen 1945 en 1950 omgingen met de gewetensbezwaarde militairen en wat deze casus leert over religieuze diversiteit in de Nederlandse krijgsmacht. Het artikel begint met een schets van wie de orthodox-protestantse militairen waren, welke bezwaren tegen vaccinatie zij hadden en hoe zij in Indonesië werden behandeld. Vervolgens worden de discussies en onderhandelingen tussen regering, parlement, krijgsmacht en kerken in kaart gebracht. Daarnaast onderzoekt dit artikel hoe de uitkomsten van de onderhandelingen in de praktijk werden uitgevoerd en hoe de behandeling van de gewetensbezwaarde militairen weer leidde tot hernieuwde discussie en onderhandeling. Het artikel focust op dienstplichtige militairen van de KL en de Koninklijke Marine (KM) (met name de Mariniersbrigade); tegelijkertijd zijn ook officieren van het KNIL in de analyse betrokken.

Religieuze bezwaren tegen vaccinatie

Wie waren de militairen die vaccinaties weigerden en wat was hun bezwaar? In de introductie voorgaande is de groep vaccinatieweigeraars omschreven als 'orthodox-protestants'. Die aanduiding vraagt enige verheldering. In de negentiende eeuw ontstonden in de Nederlandse Hervormde Kerk groepen die bezwaar maakten tegen de heterodoxe theologie die in sommige delen van de kerk ingang vond. Vanaf 1834 splitsten sommige groepen zich daarom af en verenigden zij zich in eigen kerkgenootschappen. De grootste van deze orthodox-protestantse

15 Zie hierover: Jules Brabers, *Van pioniers tot professionals de dienst humanistisch geestelijke verzorging bij de krijgsmacht (1964-2004)* (Utrecht 2006); Leonard van 't Hul, *Besloten. Politieke onderhandelingen tussen de Nederlandse overheid en religieuze organisaties, 1946-1996* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2020) 143-153.

16 Zie bijv. Jaap de Moor, 'The recruitment of Indonesian soldiers for the Dutch Colonial Army, c. 1700-1950', in: David Killingray en David Omissi red., *Guardians of empire. The Armed Forces of the colonial powers, c. 1700-1964* (Manchester 1999) 53-69.

17 Ron E. Hassner, 'Hypotheses on Religion in the Military', *International Studies Review* 18 (2016) 312-332, aldaar 318; Vgl. Ron E. Hassner, 'Introduction. Religion in the Military Worldwide: Challenges and Opportunities', in: Ibid. red., *Religion in the military worldwide* (Cambridge 2014) 1-22; Vgl. ook: Wilson, 'Defining Military Culture', 27-28.

kerken waren de Gereformeerde Kerken in Nederland, ontstaan in 1892. Naast het kerkelijke terrein manifesteerden zij zich ook op politiek en maatschappelijk terrein als afzonderlijke groep.¹⁸ Tussen deze orthodoxe protestanten was onderling veel verschil, zowel qua theologische opvattingen als culturele opstellingen van de groep. Een van die verschilpunten betrof de visie op inenting. In 1945 hadden de meeste kerkgenootschappen geen bezwaren tegen vaccineren of lieten zij hun leden vrij om een eigen keuze te maken.

Dat gold niet voor de Gereformeerde Gemeenten, een in 1907 ontstaan orthodox-protestants kerkgenootschap. In dit kerkgenootschap, dat in 1950 61.000 leden telde, was afwijzing van vaccinatie een breed gedragen standpunt. Bezwaren tegen inenting leefden ook in een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk en in een deel van de Gereformeerde Bond in de Nederlandse Hervormde Kerk. Theologisch voelden deze groepen zich sterk verbonden met zowel de calvinistische Reformatie in de zestiende eeuw als met de Nadere Reformatie in de zeventiende eeuw. Zij legden een sterke nadruk op de noodzaak van de innerlijke bevinding van Gods ingrijpen in het leven, oftewel de persoonlijke bekering.¹⁹ Daarnaast ontwikkelden de groepen een aantal politieke en culturele kenmerken waardoor zij voor elkaar en voor de buitenwereld herkenbaar waren. Onderdeel daarvan was een conservatief normenpatroon en de politieke verbondenheid met de SGP.²⁰ Politiek en kerkelijk voorman Gerrit Hendrik

Kersten fungeerde tot zijn dood in 1948 als boegbeeld. Dat blijkt uit het feit dat de groep vaccinatieweigeraars collectief werd aangeduid als 'kerstenianen'. Later, vanaf de jaren zestig, werden zij aangeduid als 'bevindelijk gereformeerd' en geografisch gelokaliseerd in de zogenoemde Biblebelt.²¹ In dit artikel ligt de nadruk op de Gereformeerde Gemeenten, want leden van dit kerkgenootschap vormden de meerderheid van de weigeraars. Daarnaast zette alleen dit kerkgenootschap zich in Nederland in voor positieverbetering van de gewetensbezwaarden.

Vaccinatie werd door deze specifieke groep orthodoxe protestanten afgewezen om religieuze redenen. Die bezwaren waren – en zijn tot op de dag van vandaag – sterk verbonden aan de leer van de voorzienigheid van God. Kern van dit leerstuk is dat God leven en dood, gezondheid en ziekte doet toekomen. Kersten en anderen vonden dat vaccinatie op gespannen voet stond met dat beginsel. Als je ziek bent, ga je naar de dokter en als je gezond bent, loop je niet vooruit op wat je eventueel kan overkomen, zo stelden zij. Dat betekende eveneens dat je geen ziektekiemen mocht inbrengen in een gezond lichaam. De theologische bezwaren stammen uit een lange traditie, die teruggaat tot de introductie van de eerste vaccins in Engeland. In 1724 wees bijvoorbeeld de Middelburgse arts Aarnoud Helvetius vaccinatie scherp af met een beroep op een uitspraak van Jezus in Mattheus 9:12: 'Die gezond zijn hebben den medicijnmeester niet van node, maar die ziek zijn.' De letterlijke lezing van

18 Peter van Dam, *Een calvinistisch land? Religie in Nederland* (Amsterdam 2018) 72-75, 81-83.

19 Exalto, *Van wie is het kind?*, 120-121.

20 Fred van Lieburg 'Toe-eigening van de bevindelijke traditie. Refogeschiedenis in historiografisch perspectief', in: Ibid. (red.), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007), 7-30, aldaar 9.

21 Van Dam, *Een calvinistisch land?*, 87-89; Fred van Lieburg, *De bijbelgordel in Nederland* (Zwolle 2009), nr. 32 in de reeks *Geloof in Nederland*. De term 'bevindelijk gereformeerden' als sociologische groepsaanduiding kreeg bekendheid na het proefschrift van C.S.L. Janse, *Bewaar het pand. De spanning tussen assimilatie en persistentie bij de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Houten 1985).

deze Bijbeltekst kwam ook na 1945 terug als religieus argument tegen vaccinatie.²²

De afwijzing van vaccinatie werd een *identity marker* van de groep. Orthodoxe protestanten zagen zichzelf als de ‘ware’ gelovigen die ondanks tegenstand bleven vasthouden aan de ‘aloude waarheid’. Het afwijzen van de vaccinatie was volgens hen het enige juiste Bijbelse standpunt. In tegenstelling tot de andere protestantse kerkgenootschappen, die hun leden vrijheid boden om zelf een standpunt in te nemen, wezen de kerkelijke leiders van de Gereformeerde Gemeenten keer op keer de vaccinaties af. Met vergelijkbare argumenten werden ook verzekeringen geweigerd: een christen mag niet vooruitlopen op Gods leiding door zich in te dekken tegen toekomstige financiële risico's.²³ Ook internationaal was de positie van de Gereformeerde Gemeenten uniek. Alleen de Nederlandse krijgsmacht had te maken met vaccinatieweigeraars op religieuze gronden, zo constateerde een Nederlandse officier.²⁴

De militairen uit deze kerken werden binnen de eigen kring opgeroepen om de vaccinaties te weigeren. Een auteur in het kerkelijke jongerenblad *Daniël* schreef:

22 Rutten, *De vreselijkste aller harpijen*, 184-185; Exalto, *Van wie is het kind?*, 121-124. Zie voor een inleiding in de theologische discussies die ten grondslag liggen aan de weigering van vaccinatie: A.N.F. Moens, *Prikken in perspectief. Vaccinatie in het licht van Gods voorzienigheid* (Apeldoorn 2021).

23 Koos-jan de Jager, ‘Die Mij tergen, hebben verzekeringen. Gewetensbezwaren en de bewustwording van de bevindelijk gereformeerden, 1919-1934’, *Religie & Samenleving* 13:2 (2018) 87-106.

24 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: luitenant-kolonel K.A. Warmenhoven aan Kwartiermeester Generaal, 6 september 1949. Recent (inter)nationaal onderzoek bevestigt dit, zie: Ruijs, *Acceptance of vaccination*, 155; John D. Grabenstein, ‘What the world’s religions teach, applied to vaccine and immune globulins’, *Vaccine* 31 (2013), 2011-2023.

Gods Woord leert ons duidelijk, dat God als de Schepper en Onderhouder van alle dingen, ons alles (dus ook gezondheid en ziekte) als uit Zijne Hand doet toekomen (Cat. vr. 27). Door ons over te geven aan deze bewerking, strijden wij tegen Gods Voorzienigheid, dus tegen Hem Zelf. Wie zich in zijn geweten aan Gods Woord gebonden weet, mag met vrijmoedigheid daarvan getuigen en heeft ook het recht om met alle beslistheid te weigeren.²⁵

Ook in persoonlijke gesprekken benadrukten predikanten de noodzaak tot afwijzing. In 1948, vlak voor zijn vertrek uit Nederland, bezocht de dienstplichtige officier Teunis Buurveld in Rotterdam zijn predikant Gerit Hendrik Kersten. Aan het einde van een pastoraal gesprek kreeg Buurveld een brief mee voor zijn commandant, waarin Kersten verzocht deze militair wegens gewetensbezwaren vrij te stellen van inenting. Bij het afscheid drukte de dominee Buurveld nog eens op het hart zich niet te laten vaccineren: ‘Denk erom, je laten vaccineren is God verzoeken.’²⁶

Ondanks deze aandrang lieten vele leden van de Gereformeerde Gemeenten zich toch vaccineren. Het kwam niet voor dat plaatselijke gemeenten kerkelijke tuchtmaatregelen namen tegen leden die zich wél

25 *Daniël*, 16 augustus 1946. Deze auteur verwijst naar de Heidelbergse Catechismus, zondag 10, vraag 27. Die luidt: ‘Wat verstaat gij door de voorzienigheid Gods? Antwoord: De almachtige en alom tegenwoordige kracht Gods, door welke Hij hemel en aarde, mitsgaders alle schepselen, gelijk als met zijn hand nog onderhoudt, en alzo regeert, dat loof en gras, regen en droogte, vruchtbare en onvruchtbare jaren, spijs en drank, gezondheid en krankheid, rijkdom en armoede, en alle dingen, niet bij geval, maar van Zijn vaderlijke hand ons toekomen.’

26 T. Buurveld, ‘Gered uit alle benauwdheid’, in: Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 1, 315-336, aldaar 316.

lieten vaccineren.²⁷ De persoonlijke keuze om als lid van de Gereformeerde Gemeenten de inenting te accepteren betekende dus geen kerkelijke veroordeling. Die spanning tussen de kerkelijke visie en de keuze van individuele kerkleden was ook zichtbaar onder de militairen uit de Gereformeerde Gemeenten. Alhoewel exacte cijfers ontbreken, moet het aantal militairen uit dit kerkgenootschap in totaal hebben gelegen tussen de 700 en 1000.²⁸ De oorlogsvrijwilligers uit 1945 die afkomstig waren uit de orthodox-protestantse kerken hadden zich zonder problemen laten vaccineren. Ook het overgrote deel van de vanaf 1946 in Indonesië actieve dienstplichtigen liet zich vaccineren, hetzij uit vrije keuze, dan wel na overreding of door (indirecte) dwang. Slechts een minderheid van ongeveer 200 man hield, in lijn met wat hun kerk in Nederland hen voorhield, vast aan de principiële bezwaren.²⁹ Zij weigerden tevens het gebruik van atabrine of kininetabletten tegen malaria.³⁰ Hun bezwaren werden binnen de krijgsmacht gerespecteerd.

27 M. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring. De Gereformeerde Gemeenten 1946-1950* (Houten 2014) 51.

28 Bij de Koninklijke Landmacht en Koninklijke Marine werd de geloofsovertuiging geregistreerd in de categorieën protestant, katholiek, joods en niet-kerkelijk. Het precieze protestantse kerkgenootschap werd dus niet geregistreerd. Voor de cijfers zijn we aangewezen op de data van de Gereformeerde Gemeenten zelf; uit iedere plaatselijke kerk werden de aantallen leden in militaire dienst doorgegeven naar een commissie van de landelijke kerk. Die registreerden bij een momentopname in 1948 639 militairen, daar kwamen er in 1949 nog eens 196 bij (Contactlijst 1 juli 1948 en Contactlijst 1 juni 1949, persoonlijke collectie auteur). Jongerenblad *Daniël* noemde in april 1949 een aantal van 700 militairen. Vgl. Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 41.

29 Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 42.

30 Zie *Daniël*, 13 augustus 1948.

De pokkenepidemie in Indonesië

Hoe verging het hen tijdens de missie in Indonesië? Militairen kwamen in de kazernes vrijwel direct in aanraking met vaccinaties. Zowel in Nederland, op de boot en in Indonesië werden zij meermaals door de Militaire Geneeskundige Dienst (MGD) ingeënt tegen onder andere pokken, gele koorts, tetanus en tyfus. Dat was, gezien de medische situatie in Indonesië, noodzakelijk. Tot 1941 bestond in het koloniale Nederlands-Indië een vrij goed georganiseerd vaccinatieprogramma waardoor pokken als volksziekte grotendeels was uitgebannen. Tijdens de Japanse bezetting kwam dit programma tot stilstand. Eveneens viel door de internering van de Nederlandse bevolking een groot deel van de gezondheidszorg weg. Na 1945 begon de Militaire Geneeskundige Dienst (MGD) met een hernieuwd vaccinatieprogramma, waarin de krijgsmacht een belangrijke rol speelde.³¹

Doordat het vaccinatiepeil in de jaren na 1945 nog laag was, kreeg de pokkenziekte een kans. In Republikeinse gebieden waren al eerder gevallen bekend, maar in 1948 sloeg de pokkenepidemie over naar gebieden op Sumatra onder Nederlands controle. Hierbij stierven ook de eerste militairen aan de pokken. De uitbraak van de ziekte overviel de Nederlandse militaire leiding. Toen de eerste gevallen van pokken zich voordeden, vormden de niet-gevaccineerde militairen een probleem. Een groep van 48 niet-gevaccineerde militairen werd uit voorzorg geïsoleerd en inactief gehouden om besmetting te voorkomen. Het aanvankelijke idee was om hen over te plaatsen naar een ander deel van de Indonesische archipel. Die overplaatsing liet echter op zich wachten, waardoor de dienstdoende psychiater-neuroloog na drie

31 Vgl. Leo van Bergen, *Pro Patria et Patienti. De Nederlandse militaire geneeskunde 1795-1950* (Nijmegen 2019) 251, 284-291.

Inenting tegen tyfus in Batavia, 28 november 1947.

Collectie Nationaal Archief, Den Haag

maanden constateerde dat de geïsoleerde militairen 'duidelijke psychische veranderingen beginnen te vertonen als gevolg van langdurig niets doen en dat zij thans een dermate graad van inactiviteit hebben bereikt, dat zij niet meer komen tot geestelijk werk; zodat het absoluut noodzakelijk is om op zeer korte termijn verandering te brengen in hun toestand'.³² De geïsoleerde militairen gaven hun weigering van de vaccinatie niet op: het archief van het militaire ziekenhuis toont aan dat zij vijfmaal een zogeheten weigeringsverklaring aflegden.³³ Eind 1948 besloten de militaire autoriteiten dat

de vaccinatieweigeraars 'op gewone wijze dienst moeten blijven doen' en alleen in quarantaine zouden worden geplaatst na rechtstreeks contact met pokkenlijders.³⁴

Het plan om deze militairen over te plaatsen werd spoedig ingehaald door de realiteit. In januari 1949 werden de pokken door vissers en smokkelaars vanuit Zuid-Sumatra meegebracht naar Java. Daar verspreidde de ziekte zich snel onder de bevolking, mede omdat slechts veertig procent van hen gevaccineerd was. Overplaatsing was vanaf dat moment zinloos; ook op Java zouden de niet-gevaccineerden immers besmet kunnen raken. Evenals voor

³² NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129: B.J. de Vries aan commandanten, 24 september 1948.

³³ Ibid.: Overzichtslijst Militair Hospitaal Padang, 24 september 1948.

³⁴ Ibid.: Telegram Algemene en Personeelszaken KL, z.d.

Sumatra eind 1948 was besloten, werd op Java preventieve isolatie afgewezen. Dat zou volgens de betrokken commandanten ten koste gaan van de gevechtskracht van de krijgsmacht. De nieuwe richtlijn luidde dat niet-gevaccineerde militairen gewoon dienst konden blijven doen, en pas na direct contact met pokkenlijders voor veertien dagen in quarantaine werden gehouden. Plaatselijk kon deze regel worden uitgebreid door een order dat niet-gevaccineerden het kamp niet mochten verlaten, zoals gold in Batavia.³⁵

Het wettelijke kader

Op grond van de Nederlandse wetgeving konden de gewetensbezwaarde militairen niet worden gedwongen zich te laten vaccineren. Vanaf 1872 gold een wet die de overheid de mogelijkheid tot (indirecte) vaccinatiedwang bood, bijvoorbeeld door vaccinatie voor schoolgaande kinderen verplicht te stellen. Deze wet was echter in 1939 vervangen. Vanaf dat moment was niet *dwang* het uitgangspunt, maar *drang*. De beslissing over de vaccinatie werd in de nieuwe wet bij de ouders gelegd: zij mochten op grond van medische, ethische of religieuze gronden de vaccinaties voor hun kinderen weigeren.³⁶ Voor de overheid was het uitgangspunt een zo hoog mogelijke vaccinatiegraad. Dat gold ook in de militaire context; een 'behoorlijk geïmmuniseerde' krijgsmacht werd als noodzakelijk geacht om in oorlogstijd succesvol te kunnen optreden.³⁷ De vrij grote risico's die

verbonden waren aan de vaccinatie waren een zwaarwegend argument voor de aanpassing van de wet in 1939. Het kwam met enige regelmaat voor dat kinderen aan een hersenvliesontsteking stierven nadat zij waren gevaccineerd; hierdoor werd meermaals de vaccinatieplicht voor kinderen tijdelijk opgeschort.³⁸ Dat gevaar gold niet alleen voor kinderen en bleef lange tijd bestaan. Zo stierven in 1951 enkele dienstplichtige militairen aan een hersenvliesontsteking nadat zij in militaire dienst voor het eerst werden gevaccineerd.³⁹

Het wettelijke verbod op vaccinatieplicht was vanaf 1946 het uitgangspunt voor de behandeling van gewetensbezwaarde vaccinatieweigeraars in Indonesië. Minister van Oorlog Alexander Fiévez sprak zich duidelijk uit tegen vaccinatieplicht; wel moesten militairen, in lijn met de wettelijke vaccinatiedrang, worden gewezen op de gevaren wanneer zij weigerden.⁴⁰ Dit uitgangspunt leidde in 1947 tot een ministeriële kennisgeving waarin het commandanten werd toegestaan om vaccinatieweigeraars 'door overreding' over te halen zich te laten vaccineren, maar daarbij was 'elke dwang of onheuse behandeling verboden'.⁴¹ De vaccinatieweigeraars bezorgden de militaire autoriteiten aanvankelijk weinig problemen. Volgens een in 1946 opgestelde richtlijn werden de gewetensbezwaarden wegens hun potentiële gevaar voor de gezondheid beoordeeld door een arts en een militaire geestelijke verzorger. De hoofdlegeraalmoezenier verklaarde dat katholieken nooit

38 Ibid. Zie ook: R.B.M. Rigter, *Met raad en daad. De geschiedenis van de Gezondheidsraad 1902-1985* (Rotterdam 1992) 80-83.

39 *Trouw*, 22 mei 1951; *Algemeen Handelsblad*, 22 mei 1951.

40 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1946-1947, debat 10 oktober 1946.

41 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129; memorandum kapitein H.A. van Maarle, 4 december 1948.

35 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454; luitenant-kolonel A. Hermans aan generaal S. Spoor, 28 maart 1949.

36 Ontwerp van Wet, Kamerstuk Tweede Kamer 1938-1939 kamerstuknummer 431.2.

37 Memorie van Toelichting, Kamerstuk Tweede Kamer 1938-1939 kamerstuknummer 431.3.

bezwaar maakten. De hoofdlegerpredikant stelde dat voor de meeste protestanten vaccinatie ook geen probleem was. Alleen leden van ‘enkele orthodox-protestantse’ kerken, met name dus de Gereformeerde Gemeenten, maakten bezwaar. Hun godsdienstige bezwaren werden aanvaard, mits beoordeeld door een legerpredikant of legerarts.⁴² Verder moesten de weigeraars zeer nadrukkelijk worden gewezen op het gevaar dat zij liepen wanneer zij zich niet lieten vaccineren.⁴³

De weigering van vaccinatie was geen reden om de betreffende militair niet uit te zenden naar Indonesië. Die keuze was gemotiveerd door de angst dat gewetensbezwaren tegen vaccinatie zouden worden misbruikt. Die zorg was niet ongegrond: Nederlandse kranten meldden dat dienstplichtigen door middel van voorgewende gewetensbezwaren wilden ontkomen aan uitzending.⁴⁴ Onder een aanzienlijk aantal dienstplichtigen leefden er grote bezwaren tegen uitzending naar Indonesië, aangewakkerd door voornamelijk de Communistische Partij Nederland. Mede daardoor kwam op de dag van aanmelding veertig procent van het eerste contingent dienstplichtigen (circa 3000 man) niet opdagen. Ondanks het dreigement van de militaire leiding met gevangenisstraffen ontbrak op de dag van vertrek alsnog vijftien procent van de dienstplichtigen.⁴⁵ In het kader van dit artikel is het interessant om te kijken naar de groep dienstplichtigen die officieel bezwaar aantekende tegen

hun dienstplicht – waartoe de orthodoxe protestanten niet behoorden.

Op grond van de dienstweigeringswet uit 1923 konden religieuze bezwaren tegen inlijving in de krijgsmacht worden erkend. Vanaf 1946 deden 1500 à 2000 militairen een beroep op deze wet. De meesten van hen hadden principiële, politieke of praktische bezwaren. Een commissie waarin naast militairen ook kerkelijke vertegenwoordigers en een psycholoog zaten, hoorde de gewetensbezwaarden. Alleen godsdienstige weigeraars maakten kans op erkenning van hun bezwaar. Zij moesten vervangende dienst doen in werkkampen als kamp Vledder in het Drentse veengebied.⁴⁶ Net als bij de vaccinatieweigeraars werden religieuze gewetensbezwaren voor de krijgsmacht erkend, maar niet zonder ondervraging over de precieze aard en oprechtheid van de bezwaren.

De pokkenepidemie gaf een hoge prioriteit aan het vraagstuk van de vaccinatieweigeraars. Hoewel de vaccinatie slechts door een kleine groep geweigerd werd, moest er een oplossing komen.⁴⁷ Na de verspreiding van de pokkenepidemie over heel Indonesië gaven militaire juristen advies aan hoge officieren over de mogelijke richtlijnen. Sommigen hadden weinig begrip voor de vaccinatieweigeraars en adviseerden ‘aan het gesol een einde te maken en alle principiële in te enten zonder pardon, desnoods in dwangbuis.’⁴⁸ Een ander stelde voor om de weigeraars op te sluiten in een quarantaine station, als het moest voor de komende zes

42 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4741: Rondschriften kolonel J.Th. Wilkens, 26 juni 1946.

43 NA, Archief Ministerie van Oorlog, 2.13.151, 1946-1963, inv.nr. 6097: kolonel K. Metting van Rijn aan commandanten, 12 september 1946.

44 *De Waarheid*, 24 augustus 1946.

45 Stef Scagliola, *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002) 50-51.

46 Zie uitgebreid in: Hoekema, ‘Doopsgezinden en gewetensbezwaarde Indië-weigeraars’.

47 NA, Strijdkrachten, 2.13.132., inv.nr. 4129: memorandum kapitein H.A. van Maarle, 4 december 1948.

48 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: handgeschreven opmerkingen op brief S.J. van der Hoeven, aan Chef Kabinet Legercommandant, 28 maart 1949.

Het militair hospitaal in Batavia, 1949. Voor het gebouw staat een Chevrolet AK-series ambulance.

Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

jaar.⁴⁹ Hun 'a-sociale opvattingen', zo stelde een hoge officier, lieten niet veel andere keus dan gedwongen vaccinatie of opsluiting. Hun weigering was immers een groot gevaar voor anderen, en de weigeraars hadden kennelijk geen gewetensbezwaren over de mogelijkheid dat zij door een besmetting slachtoffers konden maken onder niet-weigeraars. Zouden de autoriteiten, zo vroeg hij zich af, ook zoveel ruimte bieden aan 'een bestuurder van een motorvoertuig, die om principiële redenen weigert links te houden?'⁵⁰

Tegenover deze opvatting plaatsten andere adviseurs het juridische kader zoals

uiteengezet door de minister van Oorlog. Diens verbod op vaccinatiedwang moest hoe dan ook het uitgangspunt vormen van de militaire richtlijnen.⁵¹ Dat verbod was gegrond in de grondwettelijke vrijheid van godsdienst. 'Een wettelijke voorziening waarbij ook zij, die godsdienstige bezwaren hebben tegen inenting niettemin daartoe verplicht zouden worden, zou, naar mijn mening, in strijd zijn, zoals niet met de letter, dan wel met de geest van de Grondwet', aldus een jurist.⁵² Ondanks de moeilijkheden die het in de praktijk zou opleveren, concludeerde

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: brief generaal-majoor G.I. van Leeuwen, 17 september 1949. In Indonesië rijdt men links.

⁵¹ NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129: memorandum kapitein H.A. van Maarle, 4 december 1948.

⁵² NA, Archief Directoraat voor Administratieve Diensten, 1945-1953, 2.13.171, inv.nr. 186: adviesnota gewetensbezwaren tegen vaccinatie, 3 mei 1949.

generaal-majoor Pieter Alons dat vaccinatiedwang juridisch uitgesloten was. Het was eveneens niet mogelijk om strafmaatregelen te nemen tegen de weigeraars: dat zou in strijd zijn met de gewetensvrijheid en zou in de praktijk niet alsnog leiden tot vaccinatie. Kortom, de legercommandant en zijn staf moesten accepteren dat sommige militairen niet gevaccineerd waren.⁵³ Wel werd hun verboden om hun religieuze bezwaren tegen vaccinaties te verspreiden onder andere militairen.⁵⁴

Maar, zo vroeg Alons zich af, hoe moest dat dan in de praktijk? Moest de militaire leiding maatregelen nemen om besmetting te voorkomen door de betrokken militairen preventief te isoleren? Generaal-majoor Leonard Hubert Simons (KNIL), hoofd van de MGD, gaf hierover een helder advies: volgens hem waren de vaccinatieweigeraars in staat normale militaire diensten te verrichten. Verplaatsing naar pokkenvrij gebied was slechts een tijdelijke oplossing en zou oneigenlijke gewetensbezwaren in de hand werken. Militairen zouden het weigeren van vaccinaties immers kunnen aangrijpen om te worden overgeplaatst naar minder gevaarlijk gebied. Tenslotte moest het gevaar op besmetting volgens Simons niet worden overdreven. Bij een eerder geval waarbij tien niet-gevaccineerde militairen in quarantaine waren geplaatst, was gebleken dat slechts één militair was besmet geraakt en overleden aan de pokken; de andere negen waren niet ziek geworden. Simons benadrukte dat dat het mogelijke gevaar op ziekte in de krijgsmacht nooit een belemmering vormde voor het uitvoeren van de normale taken. 'Relatief gesproken is het gevaar van typhus, malaria

en andere tropenziekten zelfs groter dan dat van pokken. Desondanks zal niemand er aan denken de troepen om deze reden uit met hun genoemde ziekten besmette streken terug te trekken indien hun aanwezigheid daar om militaire redenen noodzakelijk is.'⁵⁵ Simons adviseerde om de militairen gewoon dienst te laten doen en hen slechts te isoleren in geval van direct contact met de pokkenziekte.

Terwijl het verbod op dwangmaatregelen werd gehandhaafd, opperde legercommandant Simon Spoor dat vaccinatieweigeraars nooit enige militaire rang zouden kunnen bekleden. Hoe konden zij, met hun 'gevaarlijke houding' tegenover de gemeenschap, gezag uitoefenen over hun ondergeschikten? Militair jurist kapitein H.A. van Maarle keerde zich echter tegen deze visie. Het was volgens hem onterecht om welke maatregel dan ook te treffen tegen de weigeraars, 'te meer waar mij het verband tussen de weigering tot vaccinatie en het bekleden van een rang ten ene male ontgaat, nog daarbij gevoegd het feit, dat de minister elke dwang of onheuse behandeling niet wenst.' Het afwijzen van de vaccinatie sloot volgens Van Maarle het uitoefenen van gezag vanuit een (onder) officiersrang niet uit.⁵⁶ Uit de bronnen blijkt dat er inderdaad gewetensbezwaarde onderofficieren in Indonesië dienden.⁵⁷

'Jouw godsdienstige bezwaren lap ik aan mijn laars'

Hoe werkten deze richtlijnen uit? Op het moment dat militairen vaccinaties weigerden, werden zij ter verantwoording geroepen bij een arts of commandant. Daar

53 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: generaal-majoor P. Alons aan generaal S. Spoor, 12 februari 1949.

54 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129: majoor A.J. Kruithof aan territoriaal commandant Zuid-Sumatra, 13 januari 1949.

55 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: L.H. Simons aan S.H. Spoor, 18 februari 1949.

56 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129: memorandum kapitein H.A. van Maarle, 4 december 1948.

57 Buurveld, 'Gered uit alle benauwdheid'.

verdedigden zij hun geloofsovertuiging dat zij zich niet konden laten inenten, zo schreef een veteraan in een terugblik.⁵⁸ In de krijgsmacht werd daar verschillend op gereageerd. Enerzijds meldden veteranen in hun memoires dat hun consequente weigering leidde tot respect en dat zij goed werden behandeld.⁵⁹ Anderzijds probeerden artsen, commandanten en legerpredikanten de betrokken militairen te overtuigen. Legerarts Pieter Comou herinnerde zich dat hij in Sumatra erin slaagde enkele niet-gevaccineerde militairen over te halen zich vanwege het besmettingsgevaar toch te laten vaccineren. Deze militairen schreven dat naar huis, waarop Comou van de synode van de Gereformeerde Gemeenten een boze brief ontving waarin stond dat hij die jongens 'in hun geloof had aangestast' door hen over te halen tot vaccinatie⁶⁰ Waar Comou trachtte om de militairen te overtuigen, kozen anderen ervoor om de weigeraars met scherpe woorden te berispen. Cor Vogelaar kreeg wegens zijn weigering van zijn commandant te horen: 'als ik met je op een buitenpost zat, hing ik je op aan de hoogste boom.'⁶¹ Een andere officier zou volgens SGP-Kamerlid Zandt een vaccinatieweigeraar hebben toegesnauwd: 'jouw gereformeerde godsdienstige bezwaren lap ik aan mijn laars.'⁶²

Voor de gewetensbezwaarde militairen stond hun weigering dus voortdurend ter discussie en moesten zij zich keer op keer

verdedigen voor hun standpunt. Zij vonden steun in hun geloofsovertuiging dat God hen kracht zou geven om de weigering vol te houden. Een van hen schreef in zijn dagboek, toen hij wegens zijn gewetensbezwaren niet kon terugkeren naar Nederland, dat het hem zwaar viel om zijn standpunt vol te houden. 'Ik wist niet meer hoe het verder moest en zag geen uitweg meer en toch, soms mocht ik het wel eens overgeven aan de Heere, Die alleen kon helpen en een weg banen ook om naar huis te mogen gaan.'⁶³ Om elkaar te ondersteunen, onder andere in het afwijzen van de vaccinaties, organiseerden de orthodox-protestantse militairen die in dezelfde stad waren gelegerd zich in een soort jeugdvereniging. Daar lasen zij preken uit de eigen theologische traditie die hen werden toegezonden uit Nederland.

De drijvende kracht achter deze groep was Jan Uithol, die in Indonesië ook het contactblad *De Band rondom Schrift en Belijdenis* uitgaf om de onderlinge relatie tussen militairen te versterken.⁶⁴ Vanuit Nederland werden de orthodox-protestantse militairen sterk aangemoedigd om zich af te zonderen van de andere militairen. De bevindelijk gereformeerde militairen moesten 'alles in het werk stellen om samen te komen'; God zou dat zegenen, zo schreef *Daniël*.⁶⁵ In het contactblad riep Uithol zijn vrienden op hun vaccinatieweigering vol te houden. Zij moesten zich niet laten 'verleiden door

58 D. de Wit, 'Uw weg was in de zee...', in: Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 1, 281-314, aldaar 307

59 G. Deters, *Dagboek van een oorlogsvrijwilliger* (Ede 1994) 188.

60 Ype van der Laan, *Ada goela, ada semoet: De 3e Geneeskundige Afdeling in Eibergen en de 6e Hulp Verbandplaats Afdeling op Sumatra* (Drachten 1988) 109-110.

61 Van Wijk en Bosch red., *Voor orde en vrede*, 69 en 320-321.

62 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1946-1947, debat 13 november 1946.

63 Dagboek Kees Nijse, 21-23. Persoonlijke collectie R. Marijs-Nijse, Arnemuiden. Vgl. Van Wijk en Bosch red., *Voor orde en vrede*, 406.

64 J.M. van Wijk, 'Kerkelijke begeleiding vanuit de Gereformeerde Gemeenten', in: Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 1, 207-224; J.C. Uithol, 'Bevindelijke Gereformeerde prediking in de Oost', in: Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 1, 273-279.

65 *Daniël*, 30 juni 1948. Vgl. W.B. Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden. Leven en werk van ds. A. Vergunst* (Apeldoorn 2019) 48.

allerlei fluisteringen van Satan' om zich toch te laten vaccineren.⁶⁶ Ook in de kerkbladen van de Gereformeerde Gemeenten, die aan militairen in Indonesië werden toegestuurd, werd het afwijzende standpunt telkens weer herhaald. Militairen die zich wel lieten vaccineren werden in felle bewoordingen bekritiseerd:

Jongen, wat ben je toch ver weg. (...) Zelfs de vaccinatie praat je goed. Ga ik dan te ver, als ik schrijf, dat je al zeer ver bent afgedwaald en dat je je ouders in 't gezicht slaat? Arme, arme jongen, wat zal het je eens bang zijn, indien je je niet bekeert. Denk erom, God laat zich niet bespotten.⁶⁷

Tegelijkertijd leefde in de Gereformeerde Gemeenten een sterke overtuiging dat de militairen soms niet anders konden, dat zij bezweken onder de onwettige dwang. 'Het heeft er alle schijn van alsof zo langzamerhand de vaccinatie een afgod geworden is voor wie alles moet bukken,' zo vatte het kerkblad *De Saambinder* de situatie samen.⁶⁸

Die scherpe afwijzing van de vaccinatie-dwang werd in het Nederlandse parlement door SGP-Kamerleden verwoord. Daarbij maakten zij gebruik van een politiek argument van Abraham Kuiper uit 1872. Kuiper vond dat het de staat niet toekwam om zo diep in te grijpen in het persoonlijke leven van burgers door inenting te verplichten.⁶⁹ Zandt en zijn fractiegenoot Cor van Dis sr. haalden uit brieven van militairen voorbeelden aan waarin dwang was uitgeoefend. Het was zelfs voorgekomen, zo betoogde Pieter Zandt:

dat een ontaard verstokte vaccine-aanbidder een militair, van wie bekend was, dat hij tegen de vaccinatie gewetensbezwaren had, in zijn slaap overvallen en ingeënt heeft. Die militair is er ernstig ziek van geworden. (...) Voorzitter! Onder welk regime leven wij eigenlijk? Onder het nationaal-socialisme, waar de schrikkelijkste terreur heerschte, of in Nederland, waarin men er zich op beroemt, dat er een democratisch bestuur is. Er is toch geen enkele wet, die de bevoegdheid verleent om in dezen dwang uit te oefenen.⁷⁰

De opeenvolgende ministers van Oorlog reageerden vrijwel identiek op de geuite klachten. Zij ontkenden dat er sprake zou zijn van dwang, aangezien dat wettelijk verboden was en vroegen Zandt om zijn klachten met feiten te onderbouwen.⁷¹ Hierop konden zij vervolgens een onderzoek instellen en eventuele misstanden corrigeren. Zandt wilde zijn medewerking aan dit onderzoek verlenen, mits de minister garandeerde dat de namen van de betrokken militairen geheim bleven.⁷² Het voorbeeld uit de inleiding van dit artikel laat zien dat er onderzoeken zijn uitgevoerd, maar dat niet werd vastgesteld dat er sprake was geweest van dwang.⁷³ In het parlement stond tijdens de periode 1945-1950 het wettelijke kader zoals vastgelegd in 1939 verder niet wezenlijk ter discussie.

De klachten over de militaire behandeling van gewetensbezwaarden zorgden in orthodox-protestantse kringen voor nieuwe vormen van organisatie. In het SGP-blad *De Banier* werden militairen opgeroepen gebruik

66 *De Band rondom Schrift en Belijdenis*, 25 februari 1950.

67 *Daniël*, 18 juli 1947.

68 *De Saambinder*, 4 augustus 1949.

69 Rigter, *Met raad en daad*, 46.

70 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1946-1947, debat 13 november 1946.

71 *Ibid.*, debat 14 november 1946.

72 *Ibid.*, debat 15 november 1946.

73 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4129: Afschrift brief aan P. Zandt, 18 oktober 1948.

te maken van de spreekbuisfunctie van de Kamerleden. Zandt beloofde met eventuele klachten rond de vaccinaties naar de minister te gaan om een onderzoek in te laten stellen naar problemen.⁷⁴ Inderdaad klopten zowel Zandt als vertegenwoordigers van de Gereformeerde Gemeenten bij het ministerie aan met klachten van militairen over hun behandeling, met name als het ging om de terugkeer van niet-gevaccineerde militairen naar Nederland. Zij onderhandelden met het ministerie en slaagden erin af te spreken dat gewetensbezwaarden een kerkelijk document meekregen dat als bewijs kon dienen voor hun bezwaar.⁷⁵ Via het kerkelijke jeugdblad *Daniël*, dat ook werd opgestuurd naar de militairen in Indonesië, werden gewetensbezwaarde militairen op de hoogte gesteld van deze manier om vrijgesteld te worden van vaccinatie.⁷⁶

In de Gereformeerde Gemeenten kwamen vanuit Indonesië signalen binnen van hun leden in militaire dienst over het gebrek aan geestelijke zorg vanuit de eigen kerk. De synode van de Gereformeerde Gemeenten vergaderde meermaals over de vraag of er een eigen legerpredikant uitgezonden kon worden naar Indonesië. Dat leidde tot een beroep op de jonge theologiestudent Arie Vergunst. Het was de bedoeling dat hij namens de Gereformeerde Gemeente van Leiden zou worden uitgezonden als legerpredikant.⁷⁷ Het was vooraf wel duidelijk dat deze legerpredikant nooit alle militairen uit de Gereformeerde Gemeenten zou kunnen bereiken, aangezien

hij een specifiek gebied kreeg toegewezen. Al was het niet mogelijk dat een legerpredikant alle jongens kon bereiken, zo schreef dominee Reinier Kok, 'zou het toch allen weldadig aandoen zo er één werd aangewezen, want zij gunnen het elkander'.⁷⁸

Vergunst werd goedgekeurd voor militaire dienst, maar eind 1949 werd duidelijk dat hij toch niet zou worden uitgezonden. Voor uitzending zou hij namelijk moeten worden ingeënt, wat hij weigerde. Tegen ouderling Roest zei hij dat vaccinatie 'verraad van het beginsel en verraad aan de groep niet-ingeënten' zou zijn. Voor de militairen in Indonesië was dit een grote teleurstelling.⁷⁹ Opmerkelijk is dat er voor Vergunst als kandidaat-legerpredikant kennelijk andere regels golden dan voor militairen. Er bestond immers geen vaccinatiedwang, maar enkel vaccinatiedrang. Militairen die de inenting weigerden, werden, ondanks de mogelijke problemen die dat kon opleveren, toch uitgezonden naar Indonesië.

De rol van de geestelijke verzorging

Zoals in de militaire richtlijnen was vastgelegd, hadden legerpredikanten een belangrijke rol in het contact met de gewetensbezwaarde vaccinatieweigeraars. Het was hun taak om de bezwaren te beoordelen en, indien mogelijk, de gewetensbezwaarden te overtuigen van de onjuistheid van hun standpunt. De legerpredikanten zagen zichzelf als onmisbare schakels in de omgang met vaccinatieweigeraars. De hervormde legerpredikant Carl Diederich Buenk deed in september 1949 een dringend verzoek aan de hoofdlegerpredikant om de geestelijken

74 *De Banier*, 22 september 1949.

75 Documentatiecentrum Gereformeerde Gemeenten (DCGG), Rotterdam, Archief Deputaatschap bij de Hoge Overheid: circulaire over gewetensbezwaren, z.d.; Vgl. A. Bel (samenstelling), *Acta van de Generale Synode. 1907-1959* (Woerden 2007) 519-520 en J.C. Uithol en J.M. van Wijk red., *Gods trouw in de tropen. Belevissen van oud-Indiëgangsters gedurende de jaren 1946-1950* deel 2 (Barneveld 1995) 224.

76 *Daniël*, 30 augustus 1946 en 11 oktober 1946.

77 Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 46-51.

78 Bel, *Acta van de Generale Synode*, 554-555.

79 Kranendonk, *Dienen, leiden, samenbinden*, 54-55.

De gereformeerde legerpredikant ds. Jacob Jonker in gesprek met enkele militairen.

Collectie Nationaal Archief, Den Haag

direct in te schakelen bij gevallen van principiële vaccinatieweigeraars:

Momenteel is dat vaak pas de uiterste toevlucht! Als alles en iedereen gefaald heeft roept men er 'de dominee' bij. Behalve tegen de eventueel werkelijk aanwezige principiële bezwaren kan die dan optornen tegen, ten gevolge van ontactisch aanpakken der betrokkenen ontstane, gevoelens van verzet, opstandigheid en een maar al te licht ontwaakt en al te graag gekoesterd martelaarscomplex. Om deze mensen te kunnen benaderen is een grote mate van begrip van en vertrouwd zijn met de godsdienstige achtergrond van deze weigeraars beslist noodzakelijk.⁸⁰

In zijn brief beklemtoonde Buenk dat een hardhandige aanpak of het niet serieus nemen van de gewetensbezwaren averechts werkte bij de mogelijke oplossing van de weigering. Die visie werd gedeeld door andere legerpredikanten. De gereformeerde legerpredikant Meindert van der Werff wist uit eigen ervaring dat aan vaccinatieweigeraars platen werden getoond met daarop de gevolgen van de pokkenziekte. De gewetensbezwaarde militairen werden daarop 'wit om de neus', maar hielden hun weigering vol. Deze methode kon niet op de instemming van Van der Werff rekenen. Hij koos voor een pastorale lijn, ook al keurde hij hun weigering persoonlijk af: 'Hen te bekeren acht ik niet mijn taak, wèl bespreek ik de zaak met hen in 't licht der Schrift. Hun wereldmijdende houding, is overigens betreurenswaardig. Zagen zij

⁸⁰ NA, Geestelijke Verzorging, 2.13.197, inv.nr. 5: C.D. Buenk aan hoofdlegerpredikant, 29 september 1949.

hun Christentaak beter, zij zouden zeer ware levensvreugde hebben, juist in de dienst.⁸¹

Deze pastorale aanpak zorgde ervoor dat sommige vaccinatieweigeraars hun standpunt herzagen. De christelijk gereformeerde legerpredikant Carel Joseph Sobering schreef bijvoorbeeld in publicaties van de geestelijke verzorging een beschouwing, waarin hij de stelling verdedigde dat het geloof in de voorzienigheid van God het gebruik van vaccinaties niet uitsloot. God had volgens hem vaccins juist gegeven als middel tegen ziektes en het weigeren daarvan betekende de ontkenning van Gods zorg in het voorzien in medische middelen.⁸² Dat artikel speelde een rol in de keuze van enkele militairen afkomstig uit de Gereformeerde Gemeenten om zich toch te laten vaccineren.⁸³

In de Gereformeerde Gemeenten was de houding van deze legerpredikanten, waarvan sommigen theologisch gezien dicht bij dit kerkgenootschap stonden, bekend. In het jeugdblad *Daniël* werden de argumenten van deze predikanten uitgebreid weerlegd. Waren 'ongelovigen' makkelijk te weerstaan, veel lastiger was het om met deze predikanten in gesprek te gaan, aldus C. de Zeeuw, die onder het pseudoniem 'Krijgsman' in *Daniël* vele stukken voor de militairen schreef. Hun visie werd met kracht afgewezen. Volgens Krijgsman waren de predikanten die de vaccinatie verdedigden en stelden dat vaccinaties een middel van God waren 'zogenaamde gelovigen'. Ware gelovigen zouden altijd met tegenspraak te maken krijgen,

81 Utrechts Archief (UA), Utrecht, Archief Deputaatschap voor de geestelijke verzorging van zee-, land-, en luchtmacht van de Gereformeerde Kerken in Nederland, 1925-1981, 65-1, inv.nr. 125; M. van der Werff aan W.M. le Cointre, 26 november 1948.

82 C.J.P. Sobering, 'Vaccinatie en ons geloof in de Voorzienigheid Gods', z.d. Persoonlijke collectie Willem van Pelt, Kamerik.

83 Mededeling W. van Pelt aan auteur, 20 december 2018.

maar desondanks niet bezwijken voor de drang om zich te laten vaccineren.⁸⁴

Ook legerpredikanten stuitten op strikte afwijzing van inenting door de Gereformeerde Gemeenten. Gereformeerd legerpredikant Gerben Sybesma kreeg in juli 1948 te maken met militairen die op religieuze gronden inenting weigerden en ook weigerden kinine tegen malaria te slikken. De medische dienst deed daarop pogingen om hen tot een andere houding te bewegen, maar tevergeefs. De legerartsen kozen daarom voor een rigoureuze oplossing om malariabesmetting te voorkomen: 'De doktoren, uitgaande van de slogan 'safety first', stoppen tegen de tijd dat de muskieten tot de aanval overgaan (dat is zoo ongeveer met zonsondergang) de hele Kersteniaanse bent achter de klamboe.'⁸⁵ Dat loste het probleem echter slechts tijdelijk op en zorgde er tevens voor dat deze militairen 's nachts niet konden worden ingezet op wacht of patrouilles. Daarom werd Sybesma ingeschakeld om als legerpredikant de weigeraars op andere gedachten te brengen. Hij probeerde via theologische adviezen vanuit Nederland 'de opinie van deze klamboemaniaken [sic] te injecteren' en de weigeraars te overtuigen. Dat mislukte:

Nu verwacht ik van de bekeerlijkheid dier weigeraars ook niet veel. 't Ging ons er alleen maar om, om de M.G.D. [Militaire Geneeskundige Dienst] te kunnen aantoonen dat we deden wat binnen ons bereik was. 'k Geloof dat dergelijke gevallen in Nederland moeten afgehandeld, vooraleer men zulke lieden op Indië loslaat. We hebben er hier niets dan soesah van.⁸⁶

84 *Daniël*, 18 juni 1948.

85 UA, Deputaatschap, 65-1, inv.nr. 125; G.J. Sybesma aan W.M. le Cointre, 26 juli 1948.

86 Ibid.: G.J. Sybesma aan W.M. le Cointre, 22 oktober 1948.

Terwijl predikanten als Sybesma de militaire autoriteiten steunden in de pogingen om de gewetensbezwaarders op andere gedachten te brengen, namen andere legerpredikanten het juist voor hen op. De gereformeerde legerpredikant Hendrik Schut diende in september 1948 bij de hoofdlegerpredikant een klacht in tegen de behandeling van de principiële vaccinatieweigeraars. Zij moesten in hun vrije tijd in het kamp blijven om te voorkomen dat zij zouden worden besmet. Hij vond deze dwangmaatregel onterecht en vroeg zich af of hun opsluiting wel noodzakelijk was. 'Zijn deze niet-ingeënte soldaten werkelijk een gevaar voor hun kameraden? Daartegen zijn de wel-ingeënten toch juist beveiligd?'⁸⁷ Een jaar later maakte een andere legerpredikant zich kwaad om het 'onzedelijke' feit dat niet-gevacceerde militairen niet konden terugkeren naar Nederland.⁸⁸

De geestelijken in de militaire ziekenhuizen kregen te maken met het meest tragische aspect van het vaccinatievraagstuk. Uit cijfers van het Ministerie van Oorlog bleek dat er tot oktober 1949 21 militairen waren overleden aan de pokken. Negen van hen waren omwille van hun geloofsovertuiging niet gevaccineerd geweest.⁸⁹ In de periode daarna liep dat aantal nog op. In augustus 1950 schreef een legerpredikant dat hij in de pokkenbarak meerdere tragische gevallen had meegemaakt. Slechts één niet-gevacceerde militair had de pokkenbesmetting overleefd, de anderen waren 'hopeloze gevallen'. 'Over het voor en tegen van de vaccinatie sprak ik niet met hen. Daarvoor was het toch te laat. Wel hield ik hen voor, dat, als zij door het geloof geweigerd hadden zich te laten vaccineren, zij ook, nu zij

in doodsgevaar waren, geloof moesten tonen. Helaas viel juist dit zo bitter tegen.'⁹⁰

Een diplomatieke route naar huis

De grootste problemen voor de niet-gevacceerde militairen ontstonden bij de terugkeer naar Nederland. Vanaf het moment dat de pokkenepidemie zich over heel Indonesië had verspreid, was het onmogelijk geworden om zonder geldig internationaal bewijs van inenting terug te reizen naar Nederland. De lucht- en zeevaartmaatschappijen weigerden niet-gevacceerden te vervoeren; de gezagvoerders waren zelfs strafbaar als zij dit wel zouden doen. Ook de landen die tijdens de reis werden gepasseerd, controleerden streng op de vaccinatiebewijzen. Dat gold met name voor Egypte, waar ook nog eens een cholera-epidemie woedde. Deze internationale beperkingen hadden grote consequenties voor het contingent niet-gevacceerde militairen: zij konden hierdoor onmogelijk naar Nederland vertrekken.⁹¹ Militaire adviseurs hadden dit probleem al van tevoren zien aankomen. In het voorjaar van 1949 schreven zij dat de terugkeer van niet-gevacceerden tot 'fantastische moeilijkheden' zou leiden.⁹² Zij verwachtten zelfs dat het nog jaren zou kunnen duren voordat deze niet-gevacceerden konden vertrekken uit Indonesië.

Aanvankelijk was het probleem individueel van aard. Het ging toen immers om militairen die hun diensttijd erop hadden zitten, afgekeurd waren of wegens andere redenen naar Nederland mochten vertrekken.

87 Ibid.: Rapport H. Schut, 25 augustus-30 september 1948.

88 NA, Geestelijke Verzorging, 2.13.197, inv.nr. 17: Y. van der Woude aan H. Bouma, 7 september 1949.

89 DCGG, Deputaten Hoge Overheid: Minister van Oorlog aan R. Kok, 26 oktober 1949.

90 UA, Deputaatschap, 65-1, inv.nr. 105: ds. J. Los aan Deputaten, 25 augustus 1950.

91 NA, Ministerie van Oorlog, 2.13.151, inv.nr. 6813: nota kolonel H. Veluwenkamp, 29 juni 1949.

92 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: handgeschreven opmerkingen op brief S.J. van der Hoeven, aan Chef Kabinet Legercommandant, 28 maart 1949.

Militairen van het 1e Bataljon Stoottroepen schepen zich in op troepschip ss Zuiderkruis voor de thuisreis, 1948.
Collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

Zij werden in de haven geweigerd: zonder inenting moesten zij in Indonesië blijven. Via de SGP of de Gereformeerde Gemeenten dienden deze militairen verzoekschriften in bij de minister van Oorlog om te mogen terugkeren. Hierop werd echter afwijzend geantwoord. De betrokken militairen kregen te horen dat zij hun weigering moesten opgeven ofwel moesten wachten op het moment dat een gewijzigde situatie de mogelijkheid tot repatriëring bood.⁹³ Voor sommigen werd dat hen te veel en zij accepteerden alsnog de vaccinatie om maar te mogen terugkeren naar Nederland. Die indirecte vaccinatiedwang was voor de vertegenwoordigers van de Gereformeerde Gemeenten reden om protest aan te tekenen bij de minister. Hierdoor, zo stelden zij, werden militairen gedwongen tot inenting, wat gepaard ging 'met verkrachting van de consciëntie

[geweten] en met het schuld maken voor God, zijnde toch de inenting in strijd met de leer betreffende de voorzienigheid Gods.⁹⁴

De overdracht van de soevereiniteit aan de Republiek Indonesië eind 1949 en de daaropvolgende terugkeer van de hele Nederlandse krijgsmacht in 1950 maakte het probleem van de niet-gevaccineerde militairen nog urgenter. Door de onmogelijkheid van repatriëring kwam een groep militairen in de knel: terwijl alle andere militairen uit hun onderdeel naar Nederland terugkeerden, moesten zij achterblijven in Indonesië. De militaire autoriteiten konden onmogelijk zeggen wanneer zij konden terugkeren.⁹⁵ Hoge officieren vroegen zich af: komen deze mensen ooit weer in Nederland? Luitenant-kolonel B.P. de Vries stelde voor om de Gereformeerde Gemeenten 'onder het oog te brengen, dat door deze interpretatie van

93 NA, Ministerie van Oorlog, 2.13.151, inv.nr. 6813: kolonel L.J.J. Peiffer aan S.H. Spoor, 25 april 1949.

94 DCGG, Deputaten Hoge Overheid: adres Deputaten aan minister van Oorlog, 21 juni 1948.

95 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 4745: rondschriften K.A. Warmenhoven, 10 maart 1950.

de Bijbel enkele honderden mannen, broers en zoons wellicht nimmer in het Vaderland bij hun familie terugkomen.⁹⁶ Toen De Vries dit voorstelde was er al verschillende keren contact geweest met de Gereformeerde Gemeenten. In februari 1949 vroeg legerpredikant Gerben Sybesma zijn collega in Nederland om contact op te nemen met Reinier Kok, predikant van de Gereformeerde Gemeenten. Kok zou moeten worden gevraagd om te verklaren dat de Gereformeerde Gemeenten met het oog op de 'huidige buitengewone omstandigheden' van de pokkenepidemie 'tegen vaccinatie theologisch geen bezwaar' hadden. Dat standpunt zou dan door legerpredikanten worden toegelicht.⁹⁷

Dominee Kok ging niet in op het verzoek. Hoewel hij de grote moeilijkheden van de legerleiding in de bestrijding van de pokkenepidemie begreep, kon hij de betrokken militairen niet adviseren zich te laten inenten, 'daar zij persoonlijk de overtuiging hebben op grond van Gods woord dat vaccinatie in strijd is met het geloof in Gods voorzienigheid'.⁹⁸ Die opvatting kwam inderdaad naar voren in het contactblad van de militairen. Een van hen schreef dat de gewetensbezwaarde militairen stevig op de proef zouden worden gesteld, maar dat zij hun weigering moesten volhouden: 'Al dreigt men je met nog zoveel boze en lelijke dingen, ja zelfs met krijgsraad (waarmee men alleen maar kan dreigen), volhardt tot het einde in de weg des geloofs. (...) Verloochen we ons principe nooit voor de HEERE Christus, om spoedig te mogen repatriëren'.⁹⁹

96 NA, Strijdkrachten, 2.13.132, inv.nr. 1454: luitenant-kolonel B.P. de Vries aan Chef Kabinet Legercommandant, 19 juli 1949.

97 UA, Deputaatschap, 65-1, inv.nr. 125: telegram G.J. Sybesma aan W.M. le Cointre, 5 februari 1949.

98 NA, Ministerie van Oorlog, 2.13.151, inv.nr. 6813: R. Kok aan Ministerie van Oorlog, z.d.

99 *De Band rondom Schrift en Belijdenis*, 17 september 1949.

Nu de Gereformeerde Gemeenten en de gewetensbezwaarde militairen niet van plan waren hun standpunt te herzien, was de minister van Oorlog aan zet. In juli 1949 beloofde hij de afvaardiging van de Gereformeerde Gemeenten dat hij zich zou inzetten om alsnog een manier te vinden om de in Indonesië aanwezige niet-gevaccineerde militairen naar Nederland te halen.¹⁰⁰ Uiteindelijk liet de minister begin 1950, na diplomatiek overleg met onder andere Egypte, weten dat de niet-gevaccineerde militairen in april als één groep zouden vertrekken op het passagiersschip *ss Zuiderkruis*.¹⁰¹ Voor vertrek dienden zij zich te verzamelen in Batavia, waar zij vervolgens voor een periode van 14 dagen in isolatie moesten. Op maandag 3 april ging een groep van 178 niet-gevaccineerde militairen in het militaire hospitaal in Batavia in quarantaine. Sommigen van hen wachtten al enige tijd op repatriëring, terwijl anderen via deze weg eerder dan gepland naar Nederland konden vertrekken. Op 18 april vertrokken zij, zonder besmettingen, naar Nederland.¹⁰²

De niet-gevaccineerde militairen, hun families en de vertegenwoordigers ervoeren deze oplossing als Gods bewarende hand over hun leven.¹⁰³ Dat was duidelijk zichtbaar in de dankdienst enkele weken na aankomst in Nederland. In Utrecht verzamelden de militairen zich met enkele predikanten uit de Gereformeerde Gemeenten om God te danken voor de thuiskomst en om tegelijkertijd de

100 DCGG, Deputaten Hoge Overheid: Minister van Oorlog aan Deputaten, 26 juli 1949.

101 Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 1, 313; DCGG, Deputaten Hoge Overheid: brief D. Kodde, 8 februari 1950.

102 Buurveld, 'Gered uit alle benauwdheid', 328-333; Golverdingen, *Vernieuwing en verwarring*, 45.

103 Vgl. Joh. Janse, 'De laatste weken van ons verblijf in ons voormalig Nederlands-Oost-Indië', in: Uithol en van Wijk red., *Gods trouw in de tropen*, deel 2, 217-221.

omgekomen kameraden te herdenken.¹⁰⁴ Op een audiëntie in Den Haag werd de minister persoonlijk bedankt voor zijn inspanningen voor de niet-gevaccineerde militairen.¹⁰⁵ Al eerder had Pieter Zandt die woorden van dank namens de betrokken militairen en hun families in een Kamerdebat aan de minister overgebracht.¹⁰⁶ Tegelijkertijd met de besprekingen over de terugkeer van de niet-gevaccineerde militairen slaagden de vertegenwoordigers van de Gereformeerde Gemeenten erin om regelingen te treffen voor toekomstige dienstplichtigen. Opmerkelijk is de milde toon van dominee Reinier Kok en SGP-burgemeester David Kodde, die namens de Gereformeerde Gemeenten in gesprek gingen met hoofdlegerpredikant Bep de Kluis. In tegenstelling tot de politieke arena, waarin Kamerlid Zandt fel van leer trok tegen de dwangmaatregelen, erkenden Kok en Kodde in het gesprek 'dat een Generaal of een Bevelhebber verantwoordelijk is voor de gevechtswaarde van de troep en dat de Legerleiding alles in het werk zal stellen om die gevechtswaarde zo hoog mogelijk op te voeren.'¹⁰⁷ Niettemin hielden zij hun godsdienstige bezwaar tegen vaccinatie vol en probeerden ze met het ministerie richtlijnen af te spreken om de gewetensbezwaarde militairen zoveel mogelijk te ondersteunen.¹⁰⁸

Conclusie

Dit artikel onderzocht de discussies en onderhandelingen over de relatief kleine groep orthodox-protestantse gewetensbezwaarde

militairen. Deze casus is uitermate geschikt om de onderhandeling op verschillende niveaus te onderzoeken: zowel in politiek Den Haag (tussen het Ministerie van Oorlog en SGP-parlementsleden en kerkelijke vertegenwoordigers), bij de militaire staf in Batavia (tussen officieren onderling, met inbreng van de legerpredikanten) als in de militaire praktijk (tussen de gewetensbezwaarde militairen en hun directe commandanten en legerpredikanten). Dit artikel past daarmee in de bredere studie van 'strong religion' in de twintigste eeuw, en laat zien hoezeer afwijkende religieuze opvattingen leidden tot debat.¹⁰⁹

Voor de politieke en militaire autoriteiten draaide de discussie over de ruimte die zij moesten laten aan religieuze minderheden met een sterk afwijkende opvatting. Hoewel de wettelijke kaders helder waren, bleek dat hierover meerdere visies bestonden. De minister hield vast aan de godsdienst- en gewetensvrijheid van de individuele militair en stelde die boven andere belangen zoals de inzetbaarheid van de krijgsmacht of het mogelijke gevaar voor de volksgezondheid. Uitgangspunt van beleid was en bleef dat er binnen de krijgsmacht ruimte was voor godsdienstige afwijkende opvattingen. Deze handelswijze stond, zo blijkt uit dit artikel, in de praktijk onder druk. De krijgsmacht drong immers bij de vaccinatieweigeraars aan op vaccinatie. Sommige officieren bepleitten dwangmaatregelen en voerden die in de praktijk uit. Weigeraars moesten zich persoonlijk verantwoorden voor hun keuze en voor sommigen leidde hun weigering ertoe dat zij achterbleven in Indonesië, terwijl de rest van hun bataljon gerepatriëerd werd. Het is belangrijk te beseffen dat krijgsmacht inzette op beïnvloeding en soms op dwang, wat werd gedaan vanuit het oogpunt van

104 *De Saambinder*, 18 mei 1950.

105 *Daniël*, 16 juni 1950; *De Saambinder*, 22 juni 1950.

106 *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1949-1950, debat 9 november 1949.

107 DCGG, Deputaten Hoge Overheid: verslag bespreking A.T.W. de Kluis met R. Kok en D. Kodde, 7 januari 1949.

108 *De Saambinder*, 2 november 1950.

109 Vgl. Gelfgren en Lindmark, 'Introduction'.

militaire inzetbaarheid. Daarnaast moest precedentwerking, om voor iedere religieuze groep uitzonderingen te creëren, worden voorkomen. Bij sommige officieren kan een zekere weerzin tegen de geloofsopvatting van de vaccinatieweigeraars mee hebben gespeeld, maar religieuze discriminatie was niet het beleidsmatige uitgangspunt. In vergelijking met dienstweigeraars die om religieuze redenen dienst weigerden (waaronder doopsgezinde militairen, maar ook Jehova's getuigen en zevendedagsadventisten), werden de gewetensbezwaarden tegen vaccinatie relatief goed behandeld. De memoires van dienstweigeraars geven op het eerste gezicht blijk van verregaande intimidaties en dreigementen dan bij de vaccinatieweigeraars het geval was.¹¹⁰ Daar speelden namelijk niet alleen het religieuze argument, maar ook politiek afwijkende opvattingen een rol. Dienstweigering werd gemakkelijk in verband gebracht met 'links-extremistische' kritiek op het regeringsbeleid ten aanzien van Indonesië. Daarvan was bij de vaccinatieweigeraars geen sprake.

In het Nederlandse parlement leidden de berichten over de onheuse dwang die door de krijgsmacht werd uitgeoefend tot heftige kritiek van SGP-Kamerleden op het ministeriële beleid. In de onderhandelingen op het ministerie wisten de politieke en kerkelijke vertegenwoordigers van de vaccinatieweigeraars de heftige publieke kritiek om te zetten in effectieve oplossingen. Dat is duidelijk zichtbaar bij de terugkeer van de niet-gevaccineerde militairen naar Nederland: politieke en kerkelijke vertegenwoordigers gingen diverse malen op bezoek bij de

minister om die aan te zetten tot een snelle oplossing. Dat lukte, in april 1950 kon het detachement niet-gevaccineerde militairen terugkeren naar Nederland. In dit opzicht is de vergelijking met het Humanistisch Verbond interessant. Zij vroegen vanaf 1946 aandacht voor buitenkerkelijke militairen in de krijgsmacht en dienden een verzoek in voor de aanstelling van humanistische geestelijke verzorgers. Dat verzoek werd echter tot 1964 afgewezen, mede op grond van de (kerkelijke en militaire) weerzin tegen het humanisme. Recent onderzoek wijst ook op een ander aspect. Leonard van 't Hul verklaart de mislukte verzoeken van het Humanistisch Verbond op basis van het feit dat het geen toegang had tot de netwerken van politieke onderhandelingen in de 'achterkamertjes'.¹¹¹ De vertegenwoordigers van de Gereformeerde Gemeenten hadden die duidelijk wél, zij slaagden erin om de belangen van hun leden effectief te behartigen.

Binnen de groep orthodoxe protestanten was eveneens sprake van discussie. De legerpredikanten waren voor vaccinatie, maar benaderden de gewetensbezwaarden verschillend, uiteenlopend van overtuigen tot begrijpen. In de praktijk gold het werk van de predikanten als een laatste poging de bezwaarden op andere gedachten te brengen, maar tevens als een buffer tussen de bezwaarden en de legerleiding. Dit laatste werd binnen de Gereformeerde Gemeenten niet of nauwelijks onderkend. In de kerkelijke bladen werden hun militairen voortdurend aangespoord om de bezwaren vol te houden en vaccinatie af te wijzen. Verzoeken van legerpredikanten tot aanpassing van het standpunt werden door de Gereformeerde Gemeenten afgewezen. De praktijk laat echter zien dat de overgrote meerderheid van de militairen uit dit kerkgenootschap zich

¹¹⁰ Hoekema, 'Doopsgezinden en gewetensbezwaarde Indië-weigeraars'; Weijzen, *De Indië-weigeraars*. Zie voor memoires o.a.: Zwart, *Er waren er die niet gingen*; Guus Termeer e.a., *Dienstweigeraars. Over dienstweigering en verzet tegen het militarisme vanaf de eeuwwisseling tot nu* (Amsterdam 1984).

¹¹¹ Van 't Hul, *Besloten*.

wel heeft laten vaccineren. Die keuze werd soms indirect afgedwongen, maar kwam bij anderen tot stand na gesprekken met legerpredikanten. Dat laat direct de grenzen van de religieuze groepsvorming zien: op zichzelf aangewezen in moeilijke omstandigheden, los van de sociale en kerkelijke structuren, maakten individuele groepsleden eigen keuzes en gingen zij soms pragmatisch om met de omstandigheden.¹¹² Slechts een kleine minderheid van ongeveer 200 militairen hield uiteindelijk de gewetensbezwaren vol; sommigen van hen betaalden voor die keuze zelfs met hun leven.

Dit artikel roept tenslotte vervolgvragen op naar de plaats van andere religieuze groepen in de Nederlandse krijgsmacht. Met betrekking tot de niet-gevaccineerde militairen vond een proces van voortdurende onderhandeling plaats over de ruimte die hen moest worden geboden. Meer onderzoek naar religieuze diversiteit in de Nederlandse krijgsmacht is nodig om te bepalen in hoeverre de behandeling van deze groep orthodoxe protestanten een bredere beleidslijn representeerde. Daarbij

is een ruime vergelijkende blik noodzakelijk: naast een meerderheid van katholieke en protestantse militairen van verschillende denominaties telde de Nederlandse krijgsmacht ook groepen joodse, islamitische en niet-kerkelijke militairen in zijn rangen, evenals militairen die verbonden waren aan een andere religieuze of levensbeschouwelijke stroming. Hoe klein deze groepen ook waren, onderzoek naar de manier waarop zij functioneerden en werden behandeld, biedt een belangrijk en nieuw perspectief op de Nederlandse militaire geschiedenis en op de omgang met levensbeschouwelijke verschillen in de Nederlandse samenleving.

Over de auteur

Koos-jan de Jager MA is als promovendus verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam en het HDC Centre for Religious History, waar hij de rol van de militaire geestelijke verzorging tijdens Indonesische dekolonisatieoorlog (1945-1950) onderzoekt. E-mail: j.j.de.jager@vu.nl

¹¹² Vgl. Gelfgren en Lindmark, 'Introduction', 2.